

BİLDİRİLER KİTABI

CİLT 1

IV. ULUSLARARASI TÜRK DÜNYASI ARAŞTIRMALARI SEMPOZYUMU

26-28 Nisan 2017 Niğde

IV. ХАЛЫҚАРАЛЫҚ ТҮРКІ ӘЛЕМІ ЗЕРТТЕУЛЕРІ СИМПОЗИУМЫ

26-28 Сәуір 2017ж – Нийде

IV ХАЛЫК-АРА ТӨРКИ ДОНЪЯЪЫН ӨЙРӘНЕҮГӘ АРНАЛҒАН СИМПОЗИУМ

26-28 Апрель 2017 йыл Нийде

IV BEYNƏLXALQ TÜRK DÜNYASI ARAŞDIRMALARI SİMPOZİUMU

26-28 April 2017 Niğde

EDİTOR

Prof. Dr. Hikmet KORAŞ

2017 Niğde

BİLDİRİLER KİTABI

CİLT I

IV. ULUSLARARASI TÜRK DÜNYASI

ARAŞTIRMALARI SEMPOZYUMU

DİL/EDEBİYAT/TARİH

Türk Lehçeleri ve Edebiyatları- Karşılaştırmalı Çalışmalar

Türk ve Dünya Edebiyatlarının İlişkisi ve Etkileşimi

Avrasya Devletleri ve Toplulukları Tarihi

Avrasya'nın Tarihi Değerleri-Arkeoloji

IV. ХАЛЫК-АРА ТӨРК ДОНЬСЫН ӨЙНӨНӨТӨ

АРАШТИРМАЛАРИ СЕМПОЗИУМУ

26-28 Апрель 2017 йили Ниндэ

IV. BEYNELXALQ TÜRK DÜNYASI

ARAŞTIRMALARI SEMPOZYUMU

26-28 April 2017 Niğde

EDİTÖR

Prof. Dr. Hikmet KORAS

2017 Niğde

ONURSAL BAŞKANLAR

- Prof. Dr. Adnan GÖRÜR** (Ömer Halisdemir Üniversitesi Rektörü)
Prof. Dr. Dinar NÖKETAYEVA (Kazak Devlet Kızlar Pedagoji Üniversitesi Rektörü)
Prof. Dr. R. M. ASADULLİN (M. Akmulla Başkurt Devlet Pedagoji Üniversitesi Rektörü)
Prof. Dr. Nazim HÜSEYNLİ (Bakü Avrasya Üniversitesi Rektörü)

DÜZENLEME KURULU

Ömer Halisdemir Üniversitesi

- Prof. Dr. Selen DOĞAN**
(İletişim Fakültesi Dekanı)
Yrd. Doç. Dr. Çiğdem ŞAHİN
(Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler)
Arş. Gör. Adem YELOĞLU
(Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları)
- Prof. Dr. Hikmet KORAŞ**
(Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları)
Doç. Dr. Onur KÖKSAL
(Avrasya Araştırmaları ABD Bşk.)
Arş. Gör. Turgay DÜĞEN
(Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler)

Kazak Devlet Kızlar Pedagoji Üniversitesi

- Bahadır ALİYEV**
(Birinci Rektör Yardımcısı)
Adilet TOYBAYEV
(Rektör Yardımcısı)
Nurgul KALİYEVA
(İlim ve Uluslararası İlişkiler Daire Bşk.)
Karhğaş BAYGULOVA
(Uluslararası İlişkiler Bölümü Uzmanı)
- Zaureş SABIROVA**
(Rektör Yardımcısı)
Asılbek BÖKEBAYEV
(Rektör Yardımcısı)
Aynur NUSKABAYEV
(Uluslararası İlişkileri Şube Md.)

Bakü Avrasya Üniversitesi

- Prof. Dr. Gülzar İBRAHİMOVA**
(Bilim ve Disiplinden Sorumlu Rektör Yrd.)
Doç. Dr. Mütəllim RƏHİMOV
(Sosyal Bilimler ve Bölgesel Uzmanlık Böl.
Bşk.)
Rəşad ALİYEV
(Uluslararası İlişkilerden Sorumlu Birim Bşk.)
- Səyavuş QASİMOV**
(Uluslararası İşlerden Sorumlu Rektör Yr.)
Doç. Dr. Nigar HÜSEYNOVA
(Eğitimden Sorumlu Birim Bşk.)
Zəminə RÜSTƏMBƏYLİ
(Türk Dili ve Edebiyatı Böl.)

BİLİM KURULU

- Prof. Dr. Hikmet KORAŞ**
(Ömer Halisdemir Üniversitesi)
Prof. Dr. Gülzar İBRAHİMOVA
(Bakü Avrasya Üniversitesi)
Prof. Dr. Kazna AYMAĞAMBETOVA
(Kazak Devlet Kızlar Pedagoji
Üniversitesi)
Prof. Dr. Ziya AVŞAR
(Ömer Halisdemir Üniversitesi)
Prof. Dr. Bekir ÇINAR
(Ömer Halisdemir Üniversitesi)
Prof. Dr. Rövşən CAVADOV
(Bakü Avrasya Üniversitesi)
Prof. Dr. Altınay TIMBOLOVA
- Prof. Dr. Sayra JİYENBAYEVA**
(Kazak Devlet Kızlar Pedagoji Üniversitesi)
Prof. Dr. Selen DOĞAN
(Ömer Halisdemir Üniversitesi)
Prof. Dr. Səyavuş TALIŞLI
(Bakü Avrasya Üniversitesi)
Prof. Dr. Rüşət HÜSEYNZADƏ
(Bakü Avrasya Üniversitesi)
Prof. Dr. Kodar ZAMZA
(Kazak Devlet Kızlar Pedagoji Üniversitesi)
Prof. Dr. Mustafa TALAS
(Ömer Halisdemir Üniversitesi)
Prof. Dr. Ədalət Tahirzadə

(Kazak Devlet Kızlar Pedagoji Üniversitesi) (Bakü Avrasya Üniversitesi)

Prof. Dr. Faruk ÇOLAK

(Ömer Halisdemir Üniversitesi)

Prof. Dr. Mənsim MƏMMƏDOV

(Bakü Avrasya Üniversitesi)

Prof. Dr. Məmməd CƏFƏRLİ

(Bakü Avrasya Üniversitesi)

Prof. Dr. İbrahim MARAŞ

(Ankara Üniversitesi)

Prof. Dr. Elena ANDRİYENKO

(Novosibirsk Devlet Pedagoji Üniversitesi)

Prof. Dr. Talant MAUKANULU

(Washington Üniversitesi)

Prof. Dr. A. BAKİBAYEV

(Rusya Tomsk Politiklik Üniversitesi)

Prof. Dr. Halit ÇAL

(Gazi Üniversitesi)

Prof. Dr. Çağatay ÖZDEMİR

(Gazi Üniversitesi)

Prof. Dr. Yıldırım ÖZBEK

(Akdeniz Üniversitesi)

Prof. Dr. Sami KILIÇ

(Fırat Üniversitesi)

Prof. Dr. Hayati BEŞİRLİ

(Kırgızistan Türkiye Manas Üniversitesi)

Prof. Dr. Tsendin BATTULIK

(Moğolistan Devlet Üniversitesi)

Prof. Dr. Chong-Jin OH

(Hankuk Üniversitesi)

Doç. Dr. Gulnar MURATBAYEVA

(Kazak Devlet Kızlar Pedagoji Üniversitesi)

Doç. Dr. Recep ÖZKAN

(Ömer Halisdemir Üniversitesi)

Doç. Dr. Seyfəddin RZASOY

(Bakü Avrasya Üniversitesi)

Doç. Dr. Rısmen JEKSEMBİYEV

(Kazak Devlet Kızlar Pedagoji Üniversitesi)

Doç. Dr. M. Serkan TAFLIOĞLU

(Ömer Halisdemir Üniversitesi)

Doç. Dr. Elmira MƏMMƏDOVA –

KEKEÇ

(Bakü Avrasya Üniversitesi)

Doç. Dr. Kubilay YAZICI

(Ömer Halisdemir Üniversitesi)

Doç. Dr. Nigar HÜSEYNOVA

(Bakü Avrasya Üniversitesi)

Doç. Dr. Kuliyaş MAMİROVA

(Kazak Devlet Kızlar Pedagoji Üniversitesi)

Doç. Dr. Feyzan VURAL

(Ömer Halisdemir Üniversitesi)

Prof. Dr. Tınıştık ERMEKOVA

(Kazak Devlet Kızlar Pedagoji Üniversitesi)

Prof. Dr. Nazım H. POLAT

(Gazi Üniversitesi)

Prof. Dr. Fatma AÇIK

(Gazi Üniversitesi)

Prof. Dr. Ali Berat ALPTEKİN

(Necmeddin Erbakan Üniversitesi)

Prof. Dr. Ali Osman GÜNDOĞAN

(Muğla Üniversitesi)

Prof. Dr. Ahmet BURAN

(Fırat Üniversitesi)

Prof. Dr. Gürer GÜLSEVİN

(Ege Üniversitesi)

Prof. Dr. Mustafa TURAN

(Gazi Üniversitesi)

Prof. Dr. Kerim TÜRKMEN

(Erciyes Üniversitesi)

Prof. Dr. Mustafa ÜNAL

(Erciyes Üniversitesi)

Prof. Dr. Ahmet TAŞAĞIL

(Mimar Sinan Üniversitesi)

Prof. Dr. İrfan MORİNA

(Pristine Üniversitesi)

Prof. Dr. Elena OGANOVA

(Moskova Devlet Üniversitesi)

Doç. Dr. Mehmet EKİZ

(Ömer Halisdemir Üniversitesi)

Doç. Dr. Fərah CƏLİL

(Bakü Avrasya Üniversitesi)

Doç. Dr. Tursınay BAYNAZAROVA

(Kazak Devlet Kızlar Pedagoji Üniversitesi)

Doç. Dr. Muhammet BAŞTUĞ

(Ömer Halisdemir Üniversitesi)

Doç. Dr. İslam SADIQ

(Bakü Avrasya Üniversitesi)

Doç. Dr. Adilhan MAUY

(Kazak Devlet Kızlar Pedagoji Üniversitesi)

Doç. Dr. Mayıl ƏSGƏROV

(Bakü Avrasya Üniversitesi)

Doç. Dr. Nurbala MIRZAHMETOVA

(Kazak Devlet Kızlar Pedagoji Üniversitesi)

Doç. Dr. Duygu UÇGUN

(Ömer Halisdemir Üniversitesi)

Doç. Dr. Səadət ŞIXIYEVA

(Bakü Avrasya Üniversitesi)

Doç. Dr. Sapar İSAYEV

(Kazak Devlet Kızlar Pedagoji Üniversitesi)

- Doç. Dr. Ramazan QAFARLI**
(Bakü Avrasya Üniversitesi)
- Doç. Dr. Jamal AŞİRBKOVA**
(Kazak Devlet Kızlar Pedagoji Üniversitesi)
- Doç. Dr. Adem ÖGER**
(Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi)
- Doç. Dr. Mutəllim RƏHİMOV**
(Bakü Avrasya Üniversitesi)
- Doç. Dr. Arif ƏLİZDƏ**
(Bakü Avrasya Üniversitesi)
- Doç. Dr. Aygul ONALBAYEVA**
(Kazak Devlet Kızlar Pedagoji Üniversitesi)
- Doç. Dr. İryna M. DRYGA**
(A. Kırımski Şarkiyat Araştırma Enstitüsü)
- Doç. Dr. Liubovi CHIMPOESH**
(Moldova İlimler Akademisi)
- Yrd. Doç. Gulnaz SALĖARAYEVA**
(Kazak Devlet Kızlar Pedagoji Üniversitesi)
- Yrd. Doç. Aygöl DAULETKULOVA**
(Kazak Devlet Kızlar Pedagoji Üniversitesi)
- Yrd. Doç. Erbolat TASBOLAT**
(Kazak Devlet Kızlar Pedagoji Üniversitesi)
- Yrd. Doç. Şuahbay ZAMANBEKOV**
(Kazak Devlet Kızlar Pedagoji Üniversitesi)
- Yrd. Doç. Lazzat KOJAKEEVA**
(Kazak Devlet Kızlar Pedagoji Üniversitesi)
- Yrd. Doç. Rahiya DARMENOVA**
(Kazak Devlet Kızlar Pedagoji Üniversitesi)
- Yrd. Doç. Dr. Atilla JORMA**
(Ardahan Üniversitesi)
- Yrd. Doç. Dr. Ergin JABLE**
(Pristine Üniversitesi)
- Yrd. Doç. Dr. Bağdagül MUSA**
(Ürdün Üniversitesi)
- Yrd. Doç. Dr. Nuran MALTA-MUHAXHERİ**
(Pristine Üniversitesi)
- Dr. Seyfeddin ALTAYLI**
(Bakü Avrasya Üniversitesi)
- Kajmuhan KİŞİBAYEV**
(Kazak Devlet Kızlar Pedagoji Üniversitesi)
- Raziya SULTANOVA**
(Cambridge Üniversitesi)
- Doç. Dr. Kutluk Kağan SÜMER**
(İstanbul Üniversitesi)
- Doç. Dr. Nazilə ABDULLAZADƏ**
(Bakü Avrasya Üniversitesi)
- Doç. Dr. Pernebek ŞEĞEBAYEV**
(Kazak Devlet Kızlar Pedagoji Üniversitesi)
- Doç. Dr. Aynagul KAYIPBAYEVA**
(Kazak Devlet Kızlar Pedagoji Üniversitesi)
- Doç. Dr. Bibigül İMANBEKOVA**
(Kazak Devlet Kızlar Pedagoji Üniversitesi)
- Doç. Dr. Gulnur ÖMİRBAEVA**
(Kazak Devlet Kızlar Pedagoji Üniversitesi)
- Doç. Dr. Marija DHİNDJİC**
(Srbistan İlimler ve Sanat Akademisi)
- Doç. Dr. Onur KÖKSAL**
(Ömer Halisdemir Üniversitesi)
- Yrd. Doç. Dr. Çiğdem ŞAHİN**
(Ömer Halisdemir Üniversitesi)
- Yrd. Doç. Dr. Salih ÖZKAN**
(Ömer Halisdemir Üniversitesi)
- Yrd. Doç. Dr. Erkan CALIŞKAN**
(Ömer Halisdemir Üniversitesi)
- Yrd. Doç. Dr. Ramis KARABULUT**
(Ömer Halisdemir Üniversitesi)
- Yrd. Doç. Dr. F. Özlem ALPER**
(Ömer Halisdemir Üniversitesi)
- Yrd. Doç. Dr. Suk Kyeong KANG**
(Ömer Halisdemir Üniversitesi)
- Yrd. Doç. Dr. Yakup ÖMEROĞLU**
(Gazi Üniversitesi)
- Yrd. Doç. Dr. Hakan YALAP**
(Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi)
- Yrd. Doç. Dr. Elsev BRİNA LOPAR**
(Ukshin Hoti Prizren Üniversitesi)
- Dr. Güllü KARANFİL**
(Gagauz Yeri M. Maruneviç Bilim Araştırmaları Merkezi)
- Dr. Ablet SEMET**
(Göttingen Georg-August Üniversitesi)
- Tımsbek KONIRATBAY**
(Kazak Devlet Kızlar Pedagoji Üniversitesi)

ÖZBEK TÜRKÇESİNDE -SA EKİNİN İŞLEVLERİ

Yrd. Doç. Dr. Filiz Meltem ERDEM UÇAR¹

Özet: Bir oluş ve kılışı “şart”a veya “dilek, istek, niyet”e bağlayan -sA eki, bu iki temel işlevi dolayısıyla *şart kipi* veya *dilek-şart kipi* olarak adlandırılmaktadır. Şart işlevi, -sA ekinin Türkçenin ilk dönemlerinden itibaren süregelen temel işlevidir. Ek, şart işleviyle kullanıldığında tek başına yargı bildirmez, ana cümledeki yargının gerçekleşmesini şarta bağlayan tamlayıcı bir öge görevi üstlenir. -sA eki “dilek, niyet, istek” işleviyle kullanıldığında ise tam bir yargı bildirmektedir. Görev ve işlevleri üzerine farklı görüşler ileri sürülen -sA ekinin Özbek Türkçesiyle yazılmış eserlerde “şart” ve “dilek, istek, niyet” işlevinin yanında bu iki işleviyle ilgili olarak çeşitli görevler üstlendiği, içinde bulunduğu cümleye farklı anlam incelikleri kattığı görülmüştür. Çalışmamızda -sA ekinin Özbek Türkçesindeki işlevleri incelenmiştir.

Anahtar Kelimeler: -sA Eki, Şart Kipi, Dilek-Şart Kipi, Özbek Türkçesi, Türk Dili.

The Function of Suffix -sA in Uzbek Turkish

Abstract: The suffix -sA is called conditional or subjunctive as it is fundamentally used to link a state or action with a mood of condition or wish/purpose, respectively. The use of -sA as conditional clause is an ongoing function since the early periods of Turkish language. This suffix does not provide a state of condition when it is used individually, however it becomes a complementary element which connects the sentence to a condition. When it is used for wish or purpose, it comes to provide a state. With various disputes on its use and function, the suffix -sA is seen to have been used in a number of functions in addition to condition, wish, and purpose and added different delicacies into the sentence it was used in. In this respect, our study evaluates the functions of the suffix -sA in Uzbek Turkish.

Keywords: The Suffix -sA, Conjunctive Mood, Desiderative, Uzbek Turkish, Turkic Language.

Giriş

Türk dili incelemelerinde *şart kipi* veya *dilek-şart kipi* olarak iki farklı şekilde adlandırılan -sA eki, bir oluş ve kılışı “şart”a veya “dilek, istek, niyet”e bağlama gibi iki temel işleve sahip bulunmaktadır. Ekin iki farklı işlevi üstlenmesi, kökünde “şart” ve “dilek, istek” bildiren iki farklı yapıya sahip olmasıyla açıklanmaktadır (Korkmaz, 2007: 676-678; Develi, 1997: 116-117).

-sA şart eki, Eski Türkçedeki -sAr şart ekinin devamıdır ve bu ek, istek görevinde fiiller türeten -sA eki ile -r geniş zaman sıfat-fiil ekinin kaynaşmasıyla oluşmuştur. XI. yüzyıldan itibaren sondaki -r'nin düşmesiyle de -sA biçimine dönüşmüştür. Eski Türkçede -sAr eki, tam bir şart kipi görevinde olup bu yapının içine dilek kipi görevini yerleştirmek mümkün değildir² (Korkmaz, 1995: 160, 163-164; 2007: 678-679).

¹ Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü, filiz.ucar@nevsehir.edu.tr

² Ötügen *yir olurop arkaş tırkiş isar neñ buñug yok* “Ötügen ülkesinde oturup (oradan) kervanlar gönderirsen (hiç) derdin ve sıkıntın olmaz.” (OY KT G 8), *ol yirgerü barsar, türük bodun, ölteçi san* “O yere gidersen (ey) Türk halkı, öleceksin!” (OY KT G 8).

Dilek bildiren *-sa* eki ise tarihî metinlerde dilek kipi olarak da kullanılan³ *-sAK* ekinin devamıdır. Bu ek, isimlerden “istek, niyet, dilek” anlamlı fiiller kuran *-sa* eki ile *-(I/U)K* sıfat-fiil ekinin birleşmesinden oluşmuştur. *-sAK* ekindeki *-K*’nin geçmiş zaman ekindeki *-K*’ye benzetilerek bir şahıs eki gibi kabul edilmesi dolayısıyla ek, *-sa-K* şeklinde iki ayrı ek unsuruna ayrılmış ve bunun tabii bir sonucu olarak da *-sa* şart eki ile *-sa* dilek eki tek bir şekle dönüşmüştür. Ekin yapısında ortaya çıkan bu ayrım sonucunda çekim şeklinde de bir değişiklik oluşmuş; söz konusu ekler daha önce zamir kökenli şahıs ekleriyle çekime girerken iyelik kökenli şahıs ekleriyle çekilmeye başlamıştır (Korkmaz, 1995: 166-167; 2007: 680-81).

Görev ve işlevleri üzerine farklı görüşler ileri sürülen⁴ *-sa* ekinin Özbek Türkçesiyle yazılmış eserler incelendiğinde “şart” ve “dilek” olmak üzere iki temel işlevinin yanı sıra bu işlevleriyle ilişkili çeşitli görevler üstlendiği, içinde bulunduğu cümleye farklı anlam incelikleri kattığı görülmüştür. Çalışmamızda da ekin bu işlevleri üzerinde durulmuştur. Öncelikle *-sa* ekinin Özbek Türkçesindeki temel işlevleri “Şart” ve “Dilek” olmak üzere iki ana başlık altında toplanmış; ekin temel işlevleriyle ilişkili olarak tespit edilen diğer işlevleri bu ana başlıklar altında birer alt başlık olarak verilmiştir. Tespit edilen örnekler Latin kökenli yeni Özbek alfabesiyle ve italik olarak yazılmış, cümlelerin Türkiye Türkçesine aktarımı tırnak içinde verilmiştir. Özellikle belirtilmek istenen kelime ve kelime grupları ise kalın olarak gösterilmiştir. Ek, cümle içinde müstakil olarak kullanılırken genel Türkçedeki işlevleri için *-sa*, Özbek Türkçesindeki işlevleri için, bu lehçenin imla sistemi sebebiyle *-sa* şeklinde gösterilmiştir. Örnekler, Türkiye Türkçesine göre alfabetik olarak sıralanmıştır.

1. Özbek Türkçesinde *-sa* Ekinin İşlevleri

1.1. Şart İşlevi

Şart işlevi, *-sa* ekinin Türkçenin ilk dönemlerinden itibaren süregelen temel işlevidir. Bu ek, şart işleviyle kullanıldığında tek başına bir yargı bildirmez ancak ana cümledeki yargının gerçekleşmesini şarta bağlayan tamlayıcı öge niteliği taşır. Bu tamlayıcı öge, herhangi bir yargı bildirmediği için de ana cümle zarfı durumundadır (Korkmaz, 2007: 676-678).

-sa eki ile kurulan bu tür birleşik cümleler, Eski Türkçeden beri yaygın bir kullanılışa sahip olup başka bir dilin cümle yapısından etkilenmemiş Türkçeye has bir birleşik cümle tipidir⁵. Özellikle Budist ve Maniheizt kültürlerin etkili olduğu Eski Uy-

³ *Ol ewke barıgsak* “O, eve gitmeyi arzuluyor.” (DLT 248), *ol munda turugsak* “O, burada durmayı temenni ediyor.” (DLT 248), *ol berü keligsek erdi* “O, buraya gelmeyi temenni ediyor.” (DLT 248).

⁴ *-sa* eki üzerine yapılmış çalışmalar için bk. Gülsevin, Güner (1990), “Türkçede Şart Gerundiumu Üzerine”, *Türk Dili*, 467/2, s. 276-279; Karahan, Leyla (1994), “*-sa / -se* Eki Hakkında”, *Türk Dili* 516, s. 471-474; Develi, Hayati (1995), “*-sa* Eki Nedir? Kip mi? Zarf-Fiil mi?” İlmî Araştırmalar, I, s. 91-94; Develi, Hayati (1997), “{sA} Morfemli Yardımcı Cümleler ve Bunlarla Kurulan Birleşik Cümleler Üzerinde Bir İnceleme”, *TDAY-Belleten* 1995, s. 115-152; Benzer, Ahmet (2010), “*-sa* Ekinin İşlevleri ve Dilek-Şart Ayrımı”, *SÜ Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 28, s. 131-140; Bulak, Şahap (2011), “*-sa* Ekinin İşlevleri”, *A. Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi [TAED]*, 46, s. 25-38; Özdemir, Hakan (2013), “Bir Nöbetleşme Hadisesi ve *-sa* Şart Ekine Yansımaları”, *Karadeniz Araştırmaları*, 37, s. 199-207; Erdem Uçar, Filiz Meltem (2016), “Çağatay Türkçesinde *-sa* Ekinin İşlevleri”, *The Journal of Academic Social Science Studies*, 48, s. 141-154.

⁵ Çağatay Türkçesindeki şart cümlelerini şekil bakımından üç grupta toplayan Eckmann (1959: 48), *-sa* ekiyle kurulan şart cümlelerini *Türk tipinde şart cümleleri* olarak adlandırır.

gurca döneminde, sözü edilen kültürlerin ifade edildiği yabancı dillerdeki yapıları karşılamak üzere *-sAr* (> *-sA*) ekiyle kurulmuş yardımcı cümlelere yeni fonksiyonlar yüklenmiştir. Daha sonraki devirlerde sıfat-fiil ve zarf-fiil yapılarının gelişip yaygınlaşmasıyla *-sA* ekinin bir kısım fonksiyonları zayıflamış, bunun yanında başka birtakım yapılar teşkilinde de yaygın bir şekilde kullanılmıştır (Develi, 1997: 117).

Özbek Türkçesiyle kaleme alınmış metinlerde de *-sa* eki, içinde bulunduğu cümledeki anlam ve görevine bağlı olarak şart işleviyle ilişkili farklı görevler üstlenmiştir. Ekin işlevleri aşağıda açıklanmıştır.

1.1.1. Gerçek Şart

Deny (1941: 796), *gerçek şartı* şöyle izah etmektedir: “Mütekellim olan zat, kendisince yapılabılır ve yapılamaz görünen, farz ve tahmine dayanan, şüpheli ve olması istenilen veya istenilmeyen bir şey olduğunu bildirmeksizin sadece, objektif bir şart koşar. Bir *A* (başlam) hadisesi husule gelirse *B* (sonlam) hadisesinin de olacağını bildirmekle iktifa eder.”. İncelenen eserlerde *-sa* ekinin gerçek şart işleviyle kullanıldığı örneklerden bazıları aşağıda sıralanmıştır. Kimi örneklerde ekin bu işlevi, *agar* “eğer”, *agarda* “eğer” sözleriyle kuvvetlendirilmiştir.

Bosib o'tib ketsak xafa bo'lishadi “Geçip gitsek kırılırlar.” (SH 56, 411).

Agar sen, - debdi podsho yigitga yuzlanib, - haqiqatan ham qushlar tilini bil-sang, anavi qarg'alarining ne haqda munozara qilayotganini menga so'zlab ber. “Padişah delikanlıya dönerek gerçekten de kuşların dilini biliyorsan şuradaki kargaların hangi konuda tartıştıklarını bana söyle, demiş.” (SPH 5-6).

Ishing bo'lmasa kitob o'qi “İşin yoksa kitap oku.” (MCh 6).

Agarda joyingiz bo'lmasa o'turub turung “Eğer kalacak yeriniz yoksa oturmaya devam edin.” (SH 40, 394).

Shamol bo'lmasa, terakning boshi qimirlamas emish. “Rüzgâr olmazsa kavağın başı kimildamazmış.” (MCh 65).

Chunki tor bo'lsa yirtiladir “Çünkü dar olursa yırtılır.” (MCh 16).

1.1.2. Gerçek Olmayan Şart

Ekin bu işlevinde, yardımcı cümlede ileri sürülen şartın gerçekleşmemesi ya da oluş veya kılışın başka türlü cereyan etmesi sebebiyle ana cümledeki yargı da gerçekleşmemiş veya gerçekleşmeyecek durumdadır. Diğer yandan yardımcı cümlede ifade edilen hâl veya hareket henüz gerçekleşmemiş olabilir. Bu tür cümlelerde bir temenni, istek anlamı da sezilebilmektedir (Develi, 1997: 126).

Deny (1941: 798-799), *gerçek olmayan şarta* şöyle bir açıklama getirmiştir: “Mütekellim olan zat bir şart koştuğu anda, kendi fikrinde bu şartın yerine getirilmesi ihtimal dâhilinde, kararlaşmamış, şüpheli veya temenni hâlinde olduğunu bildirmek isterse hususi bir siygayı şart ‘conditionnel’ tarzını ‘mode’ kullanır. O zaman şu örnekte bir kelâm elde edilmiş olur: *A* hadisesi oluşursa (veya olduysa, olmuşsa) *B* hadisesi olur (veya olacak) ve bu sebeptendir ki ortada mütekellim olan zatça husule gelmesi imkânsız olduğu veya hakikatte hiç husule gelmemiş bulunduğu bilinen bir şart varsa yine iş aynı olur. Örneğin şimdi söylediğimiz (gerçek olmayan) şartlı kelâm zihnen şöyle bir kelâm ile tamamlanmış olur. ‘Fakat mademki *A* hadisesi olamaz ‘olamayacak (veya olmamıştır), *B* hadisesi de daha hiç olamaz ‘olamayacak.’”. İncelenen eserlerde tespit edilen kimi örneklerde ekin bu işlevi *agar* “eğer”, *agarda* “eğer” sözleriyle güçlendirilmiştir.

Agar orada bir kishi bo'lmasa edi, garchi, bosh mirzoliq hozir bir xayol ersada, o'shanda ham shu ovozag'a bo'yin sunmas edim, Ra'no “Eğer arada bir kişi olmasaydı, gerçi başmirzalık şimdi bir hayalden ibaret ise de, o zaman da şörete boyun eğmezdim, Rana.” (MCh 66).

Hamma pulingni domlangg'a chakki beribsan, Anvar; ust-boshingni, ko'rpa-yostig'ingni, ortib qolsa Ra'no ukangning ustini tuzatishing kerak edi "Bütün paramı hocana boşuna vermişsin, Enver; kendinin ve genç eşinin üstünü başını, artarsa da kardeşin Rana'nın üstünü başını yenilemen gerekiyordu." (MCh 58).

Hamma ayb o'zingizda, otamdan ko'ra tuzukroq erni topib tegsangiz munchalik qiynalishib yurmas edik "Bütün suç sizde, babamdan daha iyi bir adamla evlenseydiniz böyle eziyet çekmezdik." (MCh 24).

Borsang yaxshi bo'lardi "Gitsen iyi olurdu." (QBK 11).

Agar boshqa ish topsam, o'rdani butunlay tashlab ketar edim "Eğer başka bir iş bulsam orduyu tamamen bırakırdım." (MCh 66).

Bo'lsa aytar edi otang... / Urush bu yo'q narsa, o'g'lum... "Olsa söyler idi atan... Savaş, olmayan şey oğlum..." (RP 343).

Qoramtir ayol yuziga upa surtsa qora qozonga un chaplanganday bo'lar ekan "Çok esmer bir kadın yüzüne pudra sürse kara kazana un sürülmüş gibi olurmuş." (KD 194).

Yana men mirzoboshi bo'lib qolsam, bu ohu zorlarning, to'kilgan ma'sum qonlarning ichida bilfe'l suzarman "Yine ben mirzabaşı olsam bu feryat figanların, dökülen masum kanların arasında bizzat kendim olurdu (MCh 66).

Sizing ko'pgina ofitserlaringiz jasorat bobida shu ayoldan ibrat olsalar chakki bo'lmas edi "Sizin pek çok memurunuz cesaret konusunda şu kadından ibret alsalar iyi olurdu." (ÖEMA 416).

1.1.3. Şartsızlık

Temel cümlede belirtilen oluş veya kılışın gerçekleşmesi belli bir şarta bağlı değildir. Oluş veya kılış her durumda gerçekleşir.

Xudo boshimizga nima solsa, sabr-u toqat bilan qabul qilishdan boshqa ilojimiz yo'q "Allah ne verirse versin sabretmekten başka çaremiz yok." (ÖEMA 395).

Muhammadiyor qayda bo'lsa ham o'z vatanini, o'z yurtini va o'z joyini tushunar va yig'lar edi "Muhammedyar nerede olursa olsun vatanımı, öz yurdunu, evini düşünmekte ve hasret çekmekteydi." (SH 34, 389).

Chida, kampir! Neki boshingga tushsa qanoat et! "Sabret ihtiyar! Başına ne gelirse kanaat et!" (ÖEMA 396).

Nahr-nahr oqub turg'on suvlari va nima eksa shuni olsa bo'ladurg'on mahsuldor tuproqlari ila Amriqodan hech kamligi yo'q edi "Şarıl şarıl akan ırmakları ve ne eksen yetişecek verimli toprakları ile Amerika'dan farkı yok." (SH 38, 393).

Ayniqsa, sening qo'ling nimaga tekkan bo'lsa, men o'shani darrov sezaman "Özellikle senin elin neye değerse ben onu hemen anlarım." (MCh 64).

1.1.4. Kararlılık

-sa ekinin ana cümledeki yargının gerçekleşmesini "her şart altında, her ne olursa olsun"biçiminde bir kabul ve kararlılığa bağlayan şart işlevidir (Korkmaz, 2007: 683). Aşağıdaki örnekte ekin bu işlevi *har nima* "her ne" sözüyle kuvvetlendirilmiştir.

Muhammadiyor o'ldurivchilarning bir-ikkisin tanub, har nima qilib bo'lsa ham o'ch olmoqni qasd qilub ko'rdi "Muhammedyar katillerin ikisini tanıdı, her ne olursa olsun intikam almaya yemin etti." (SH, 29, 384).

1.1.5. Zıtlık

Ekin bu işlevinde temel cümledeki fiilin gösterdiği oluş ve kılışla -sa eki almış fiilin gösterdiği oluş ve kılış arasında "kabullenmeye", "şarta rağmen gerçekleşmemeye" dayalı bir zıtlık işlevi bulunmaktadır. Ek, cümleye "...dığı hâlde", "rağmen" zarflarının anlamını verir (Korkmaz, 2007: 684). Tespit edilen kimi örneklerde ekin zıtlık

işlevi, *ham* “de, da, bile”, *har qancha* “her ne kadar”, *garchi* “gerçi” sözleriyle kuvvetlendirilmiştir.

Oradan yigirma kun o'tsa-ku, bolag'a ism qo'ymaslar “Aradan yirmi gün geçse de bebeğe isim koymazlar.” (MCh 46).

Maxdum bu xabarni ilgaridan kutib turg'an bo'lsa ham, yana shoshilib qoldi “Hoca, bu haberi önceden bekliyor olsa da yine de şaşırды.” (MCh 90).

Haqning haqsizliqqa g'olib kelganini og'izda eshitsam ham, shu choqqacha amalda ko'rالمadim, - dedi “Hakkın haksızlığa galip geldiğini sürekli işitsem de şu zamana kadar bunun işlediğini göremedim.” (MCh 42).

Har qancha bersang ham dadasi ola beradir “Sen ne kadar versen de dedesi alır.” (MCh 60).

Ra'noning sochi gun-gurt-qora, ya'ni quyoshsiz joylarda qora ko'rinsa ham quyoshda bir oz sarg'ish bo'lib ko'rinar edi “Rana'nın saçı kapkara, yani güneşsiz yerlerde kara görünse de güneşte biraz sarıya yakın görünürdü.” (MCh 22).

Marhuma onasining yodgorlari bo'lg'an bu uch bolani begonalar qo'lida xor qilib qo'yishni Nodira istamasa ham, erining faqirlig'i bunga mone' edi “Nadire, merhume annesinin yadigârı olan bu üç çocuğu yabancılar elinde ezdirmek istemese de eşinin fakirliği buna engeldi.” (MCh 48).

Senga bola kerak ekan ularni qiyin paytda tashlab ketmay, o'lib-tirilib bo'lsa ham boqishing, tarbiyalashing lozim edi “Madem senin yavrularındı (o zaman) onları zor zamanlarında bırakıp gitmeden ölmek pahasına da olsa besleyip büyütmeliydin.” (SPH 6).

To'rd a sochlari oppoq oqargan bo'lsa ham o'zi hiyla yosh ko'rinadigan Aziz domla o'tiribdi “Köşede saçları ağarmış olsa da kendisi oldukça genç görünen Hoca oturmaktaydı.” (SH 66, 420).

G'arib kulbasi esa, garchi Sulton Mahmud G'aznaviy qasrlari bilan tenglasha olmasa ham, dovrug'i butun dorussaltanatga ketgan “Garip kulübesi ise, gerçi Sultan mahmut Gaznevî'nin köşkleri ile kıyaslanamasa bile, şöreti bütün pâyitahta yayılmıştı.” (KD 3).

Umring cuda qisqa bolsa ham / Dunyoga shaffoflik bo'lib to'lasan “Çok çok kısa olsa da ömrün, ışık olup dünyamıza dolarsın.” (RP 322).

Yo'ldan tez-tez mashinalar o'tib turgan bo'lsa ham ser-shovqin shardan keyin Abdurahmonga bu joylar juda jimjit tuyuladi “Yoldan sık sık arabalar geçse de çok gürültülü şehirden sonra Abdurahman'a bu yerler çok sessiz geldi.” (SH 52, 407).

1.1.16. Zaman

-sA ekinin zaman işlevi Türkçenin ilk dönemlerinden itibaren görülmektedir. Te-kin (2003: 177), Köktürkçede -sAr ekinin *asıl eylemin hangi şart ya da şartlar altında işlendiğini belirtmek* ve *asıl eylemin hangi durumlarda ve ne zaman işlendiğini belirtmek* olmak üzere iki görevi olduğunu söyler.

Develi (1997: 136), her hâl ve hareketin bir zaman içerisinde mümkün olabilmesi sebebiyle aslında bir tasarlama kipi şeklinde kullanılan -sA morfemli yardımcı cümlelerin, bazılarında daha zayıf olmak üzere, geçmiş, hâl veya geleceğe ait zaman kavramlarından birini zaten bünyesinde taşıdığını, ancak zaman tamlayıcısı işleyişindeki -sA morfemli yardımcı cümlelerin doğrudan doğruya cümlelerin zaman zarfı olduğunu ifade eder. Özbek Türkçesinde kimi zaman ekin bu işlevi *qachan* “ne zaman” edatıyla kuvvetlendirilmiştir.

Gullardan hech kimga uzdirmas, bir bolaning uzib olg'anini ko'rsa, o'zi xafa bo'lg'anidek, bolani ham xafa qilar edi “Çiçekleri kimseye kopartmaz, bir çocuğun kopardığını gördüğünde kendisi nasıl kırılmışsa çocuğu da kırardı.” (MCh52).

Ertasi kechqurun gula to'g'rilab o'ltursam, eshikni birav taqillatadi "Ertesi gün geç vakit çiçeklere karşı otururken kapıyı biri tıklattı." (MCh 70).

Qachon Farg'ona tomonlarga yo'li tushsa, albatta uni bir ziyorat qilib, duosini olib o'tardi "Ne zaman yolu Fergana taraflarına düşse mutlaka onu ziyaret eder, onun duasını alırdı." (QBK 13).

1.1.7. Karşılaştırma

Özbek Türkçesinde *-sa* eki karşılaştırma anlamı verebilir.

Oldida qanday hurmatlasalar, keyinidan ham o'shancha ehtiromlab, uning maxdumdek ziqna kishining qo'lig'a qaram bo'lg'aniga achinir edilar "Yüzüne ne kadar saygı gösterecekler arkasından da o kadar saygılı olurlar, onun Hoca gibi cimri bir adamın eline bakıyor olmasına üzüldülerdi." (MCh 21).

Nigor oyim oshxonada mantilarni qasqong'a terib qozong'a uyar, Ra'no bo'lsa ayvonda kichkina ukalari orasida o'lturar edi "Nigar anne mutfakta mantıları kazana koyarken Rana da eyvanda küçük kardeşleriyle otururdu." (MCh, 30).

Uyat emasmi, yuv qo'lingni, yuv! Ukalaringni bola desam, sen ulardan ham oshib tushasan! "Ayıp değil mi, yıka elini, yıka! Kardeşlerine çocuk desem, sen onlardan da çocuksun!" (MCh 6).

Chunki haq hamisha g'olibdir, haqsizlik ersa mag'lub "Çünkü hak her zaman galiptir, haksızlık ise mağlup." (MCh 42).

Siz shuncha yil Buxoroda o'qub kelib, nihoyati mahallaga bir imom bo'ldingiz, ul bo'lsa... "Siz bunca yıl Buhara'da okuyup sonunda mahalleye imam oldunuz, o ise..." (MCh 82).

1.1.8. Yeterlik

Özbek Türkçesinde *-sa* eki *bo'l-* "olmak" fiiliyle birlikte "yeterlik" ifade eden yapılar oluşturur.

Mirzoni o'zlariga domod qilsalar ham bo'lar ekan "Mirzayı kendilerine damat yapsalar olur." (MCh 36).

Menga yolg'uz shul joydan ikki adad xona bersangiz bo'lur "Bana burada iki oda verseniz yeter." (SH 40, 395).

Men sizga 9 ming so'm qilgan foydamni bersam ham bolur edi, ammo 4 ming so'm orada ba'zi islohlari ketdi "Ben size kârımın hepsini verebilirdim, ama dört bin som arada bazı işler için harcadım." (SH 40, 395).

Biror boshqa kasb qilsang bo'lmaydimi, bolam? "Başka bir iş bulsan olmuyor mu (bulamaz mısın), evladım?" (SH 44, 399).

1.1.9. İhtimal, Olasılık, Tahmin

-sa eki, Özbek Türkçesinde *bo'l-* "olmak" yardımcı fiili veya *kerak* "gerek", *mumkin* "mümkün" kelimeleriyle birlikte "ihtimal, olasılık, tahmin" ifade eden birleşik fiiller kurar.

Odat qilg'anidan bo'lsa kerak, gap orasida "habba" degan so'zni ko'proq ishlatar edi "Alışkanlıktan olsa gerek, konuşma arasında "habba" sözünü çok kullanırdı." (MCh 18).

Anvarni qarshilamoq uchun bo'lsa kerak, Ra'no ham o'rnidan turib sufaning zinasiga yaqinlashdi "Enver'i karşılamak için olsa gerek, Rana da yerinden kalkıp sofa merdivenlerine doğru yaklaştı." (MCh 32).

Balki quloqlarig'a chatilg'an bo'lsa kerak, ismim Sultonali mirzo... "Belki duymuşlardır, ismim Sultanali Mirza..." (MCh 26).

Nasim o'rtog'i Anvarning yatimlig'ini otasig'a bildirib, majbur qilg'an bo'lsa kerak, bir necha hayit mavsumlarida Muhammad Rajabbek Anvarga kiyimlar ham berdi "Nesim, arkadaşı Enver'in yetim olduğunu babasına söyleyip onu mecbur bırak-

mış olsa gerek, bazı dinî bayramlarda Muhammed Rajabbek, Enver'e kıyafetler de verdi." (MCh 53).

Zehning tiniqliq'idan bo'lsa kerak, o'n bir yoshida savodi chiqayozdi. "Zeki-liğinden olmalı, on bir yaşında okumayı sökecek oldu." (MCh 49).

Bir mash'um zarb ila toxtasa mumkin "Bir uğursuz darb ile bitse mümkün." (RP 353).

Cholning qulog'i og'ir bo'lsa kerak, baland ovoz bilan salom berdi "İhtiyarın kulağı ağır işitiyor olmalı (ki) yüksek sesle cevap verdi." (QBK 3).

Siz yoshsiz, bilmasangiz kerak, Abduxalil degan odamning o'g'liman "Siz gençsiz, bilmiyor olabilirsiniz, Abdulhalil'in oğluyum." (SH 56, 411).

Dadasining o'rtoqlaridan bo'lsa kerak "Babasının arkadaşlarından biri, herhâlde." (SH 59, 413).

1.1.10. Gereklilik

Özbek Türkçesinde *-sa* eki, *bo'l-* "olmak" fiili ve *kerak* "gerek" ismiyle birlikte "gereklik" ifade eden birleşik fiiller kurar.

Albatta noinsofni ko'ndirsamiz kerak "Elbette insafsızı razı etmemiz gerek." (MCh 29).

O'g'lingga aysang bo'lmasmidi? Necha marta aytaman, yuk ko'tarma, deb "Oğluna söylesen olmaz mıydı (oğluna söylemeliydin). Kaç kere söyleyeceğim, yük kaldırma diye." (QBK 9).

1.1.11. Fail İşlevi

-sa eki, ana cümledeki fiilin gösterdiği oluş ve kılışın failini şarta bağlı olarak ifade eder. Ek, bu işlevini daha çok *her kim* "her kim", *kim* "kim" gibi soru sözleriyle birlikte yerine getirirken soru sözünün bulunmadığı örnekler de mevcuttur. Eki fail işleviyle *Husisi Haller* ana başlığı altında *Sorgulu Bir Başlamı Olan Bağlaşık Şart Cümleleri* kısmında ele alan Deny (1941: 805), konu ile ilgili olarak "Başlam kısmında bir istifham zamiri veya zarfı bulunduğu zaman o başlam, bahsedilen faraziyenin akla gelebilen bütün fertler ve bütün durumlar için muteber olduğunu gösterir." açıklamasını yapar.

Kimda-kim darvozam boshida tinimsiz qag'illab yotgan anavi ikki qarg'aning nima demoqchi bo'lganini menga aytib bersa, osha odamning boshidan zarü dur sac-hurman... - debdi u. "Kim pencereimin önünde durmadan gürültü yapan şu iki karganın ne demek istediğini bana anlatırsa onun başından altınlar, inciler saçacağım, demiş." (SPH 5).

1.1.12. Nesne İşlevi

Özbek Türkçesinde *-sa* eki, ana cümledeki fiilin gösterdiği oluş ve kılıştan etkilenen varlığı şarta bağlı olarak ifade edebilir.

Qopdagi bug'doymi, unmi nima bo'lsa tishi bilan ko'tarib irg'itardi "Kaptaki buğday mı, un mu her ne ise onu dişi ile kaldırdı." (QBK 17).

1.1.13. Yer Tamlayıcısı İşlevi

-sa eki, Özbek Türkçesinde ana cümledeki fiilin gösterdiği oluş ve kılışın yerini, yönünü şarta bağlı olarak ifade edebilir.

Qayoqqa borsa, o'shaqqa borardi "Nereye gitse oraya giderdi (onun gittiği yere giderdi)." (QBK 215).

1.1.14. Önemsememe, Değer Vermeme

Özbek Türkçesinde *-sa* eki kimi zaman cümleye "önemsememe", "değer vermeme" gibi anlamlar katabilir.

Boshqa narsaga gustohlik qilsang qil, illo hozirgi inoding ayni hamoqat! – dedi “Başka şeyler için küstahlık yaparsan yap (önemli değil) fakat şimdiki inadın tam bir ahmaklık, dedi.” (MCh 43).

Jonimni olsang ol! Molimni olsang ol! Faqat beumid qaytarma “Canımı alırsan al! Malımı alırsan al! Fakat beni ümitsiz geri gönderme” (ÖEMA 395).

Rozi bo'lsalar bo'laversinlar, men rozi emasman “(Onlar) razı olurlarsa olsunlar, ben razı değilim.” (QCh 4).

1.1.15. Şaşkınlık, Beklenmezlik

-sA eki cümlede “şaşkınlık”, “beklenmezlik” gibi anlamlar ifade edebilir.

Bir kun qarasa, soqoli beliga tushgan bir mo'ysafid o't-u o'lanlar bilan gaplashib kelyapti “Bir gün baksa ki sakalı beline değmiş bir ihtiyar otlarla konuşarak geliyor.” (ÖEMA 396).

Akbarali uyiga yetganda qarasa, Azizxon ko'chaning bu betida tol tagida ularning eshigiga tikilib o'tiribdi “Ekberali evine gittiğinde baksa ki, Azizhan sokağın bu tarafında bir ağacın altına oturmuş onların kapısına doğru dikkatle bakıyor.” (QBK 19).

1.1.16. Endişe, Korku

Kimi örneklerde ek, cümleye “endişe”, “korku” ifadesi vermiştir.

O'zi o'rab, o'zi chirmab oladigan coy chiqmasa bularga kimning ham ko'zi uchib turibdi deysan? “Kendi kesip kendi dikecek biri çıkmasa bunlara kim bakacak dersin?” (SH 43, 398).

1.1.17. Varsayım, Faraziye

Kimi örneklerde ek, cümleye fikir yürüterek bir sonuca ulaşma, varsayımda bulunma, farzetme ifadeleri kazandırmıştır.

Hozir o'zi qirq yoshqa kirgan bo'lsa, yigirma besh yildan beri shu mumsuk er bilan tiriklik qilib keladir “Şimdi kırk yaşına girmiş olsa yirmi beş yıldan beri şu cimri adamla hayatını geçirmekte.” (MCh 19).

Meni mirzoboshi ta'yin qilsalar yaxshimi, Ra'no? “Beni mirzabaşı olarak atasalar iyi olur mu, Rana?” (MCh 65).

1.1.18. -sa Ekinin Kalıplaşmış Cümle Bağlayıcısı Olarak İşlevleri

-sA ekinin işlevinde zaman içinde meydana gelen aşınma veya kayma sonucu ek, sonuna geldiği kelimeyle kalıplaşarak yeni şekiller oluşturur (Korkmaz, 2007: 687). Özbek Türkçesinde “açıklama”, “tercih”, “teklif”, “zıtlık”, “sonuç” gibi anlam incelikleri taşıyan bu tür kalıplaşmış şekiller, cümlede *cümle açıcı* veya *cümle bağlayıcı* gibi görevler üstlenir.

1.1.18.1. Açıklama

Ochig'ini aytsam, siz bir go'daksiz. Ammo kanalda eng ko'p tuproq qaziganlarning bittasi siz bo'lib turibsiz “Açıkça söylersem (açıkça söyleyecek olursam), siz bir çocuksunuz. Ama kanalda en çok toprak kazılardan biri sizsiniz.” (QBK 214).

Yuqori tabaqa oilalarga kirib qarasaq, munda tamoman boshqacha manzara ko'ramiz “Üst sınıf ailelere bakarsak buralarda tamamen farklı bir manzara ile karşılaşırız.” (MCh 20).

Maqsadg'a kelsak, Madalixong'a fatvo yozib berishda ishtirok qilgan ... ulamlarning biri shu bizning Solih maxdumning otasi edi “Maksada gelirse (sözün kısası) Medelihan'a fetva yazanlardan biri de şu bizim Salih Hoca'nın babası idi. (MCh 11).

1.1.18.2. Tercih

Bu to'g'rida so'zlashish menga qolsa hali ertaroq ko'rinadir “Bana kalırsa bu konuda konuşmak için henüz erkendir.” (MCh 44).

1.1.18.3. Teklif

Agar qabul qilsangiz shunda, bizim havlimizda turub shunga yaxshigina milliy tarbiya bersangiz, soñra hukumat maktablarida o'qutsam “Eğer kabul ederseniz bizim evde kalın, oğluma millî bir terbiye, eğitim verin, sonra devlet okuluna göndereyim.” (SH 28, 383).

Ijozat bersangiz men yosh polvon Azizxon Ummataliyevga bir-ikkita savol bersam “İzin verirseniz genç pehlivan Azizhan Ümmetaliyev’e bir iki soru sormak istiyorum.” (QBK 214).

Xohlasangiz men birga boray “İsterseniz ben de sizinle gelirim.” (SH 53, 407).

1.1.18.4. Zatlík

Maxdum o'ylab qoldi: - Bo'lmasa, - dedi ikkilanib, - jo'nroq adrasdan ol-chi “Hoca, bir süre düşündü, ikilemde kaldı. Olmazsa daha ucuz olan ipekli kumaştan al, dedi.” (MCh 91).

1.1.18.5. Sonuç

Hozir hammangiz chin ko'ngildan xudodan tilangki, mening hech bo'lmasa birgina zorim yaratganning qulog'iga yetsin! “Şimdi hepiniz gönülden Allah’a yalvarım ki benim hiç olmazsa bir yakarışım Yaradan’a ulaşsın.” (ÖEMA 398).

1.2. Dilek İşlevi

Genel Türkçede olduğu gibi Özbek Türkçesinde de *-sa* ekinin temel işlevlerinden biri “dilek, niyet, istek” ifade etmektir. Ek, bu işleviyle kullanıldığında tek başına bir yargı bildirir.

Bir borib aylanib kelsangizchi “Bir gidip görseniz ya!” (SH 53, 407).

Buncha xasis bo'lmasa dunyo “Bunca cimri olmasa dünya.” (RP 363).

İltimos, xonimlarni kuzatib qo'ysangiz “Lütfen, hanımları koruyup kollayınız.” (ÖEMA 419).

Bu kungi taomingiz ismini lutfan marhamat qilsangiz edi “Bu günkü yemeğinin ismini lütfedip söyleseydiniz.” (MCh 34).

Siz shunga maslahat bersangiz... men qandog' qilay, - dedi “Siz bana bu konuda bir akıl verseniz, ben ne yapayım, dedi.” (MCh 33).

Bitta iltimos, - dedi Abdurahmon ilticoli bir ohangda, - mehmonxonaga borsam “Bir ricam var, dedi Abdurahman minnet dolu bir sesle, otele gitsem.” (SH 60, 415).

Ijozat bersangiz men yosh polvon Azizxon Ummataliyevga bir-ikkita savol bersam “İzin verirseniz genç pehlivan Azizhan Ümmetaliyev’e bir iki soru sormak istiyorum.” (QBK 214).

Muncha g'amgin bo'lmasa o'ylar, / Hicron muncha bo'lmasa uzoq. “Böyle gamlı olmasa fikir, hicran böyle olmasa uzun.” (RP 331).

Ana shu yerga senga atab bir uy, bir ayvon, oshxona va astaxonasi bilan imorat solsam deyman “İşte şuraya, senin adına bir ev, bir eyvan, aşhane ve ağıldan oluşan bir imaret kursam diyorum.” (MCh 58).

1.2.1. Emir, Israrlı İstek

-sa eki, kimi zaman cümleye “emir” e kaymış bir istek ifadesi katar (Korkmaz, 2007: 690).

Hey, til-zaboning bormi, gapirsang-chi! “Hey, dilin yok mu (dilini mi yuttun), konuşsana!” (QBK 16).

Sonuç

Bir oluş ve kılışı “şart”a ve “dilek, istek, niyet”e bağlayan *-sa* eki, bu iki temel işlevi dolayısıyla *şart kipi* veya *dilek-şart kipi* olarak adlandırılır. Özbek Türkçesiyle yazılmış eserler incelendiğinde ekin “şart” ve “dilek, niyet, istek” olmak üzere iki temel işlevinin yanı sıra bu işlevleriyle ilişkili olarak çeşitli görevler üstlendiği, içinde bulunduğu cümleye farklı anlam incelikleri kattığı görülmüştür. Çalışmamızda ekin Özbek

Türkçesindeki işlevleri “şart” ve “dilek” olmak üzere iki ana başlık altında ele alınmıştır. Şart işlevi “gerçek şart”, gerçek olmayan şart”, “şartsızlık”, “kararlılık”, “zıtlık”, “zaman”, “karşılaştırma”, “yeterlik”, “ihtimal, olasılık, tahmin”, “gereklilik”, “fail işlevi”, “nesne işlevi”, “yer tamlayıcısı işlevi”, “önemsememe, değer vermeme”, “şaşkınlık, beklenmezlik”, “endişe, korku”, “varsayım, faraziye” ve “kalıplaşmış cümle bağlayıcısı olarak işlevleri” olmak üzere on sekiz alt başlıkta incelenmiştir. Ekin “kalıplaşmış cümle bağlayıcısı olarak işlevleri” “açıklama”, “tercih”, “teklif”, “zıtlık” ve “sonuç” olarak beş gruba ayrılmıştır. “Dilek” işlevi altında ise “emir, ısrarlı istek” işlevine yer verilmiştir.

KISALTMALAR

QBK : *Qırq Besh Kun*

QCh : *Qo'shchinor Chiroqlari*

KD : *Ko'hna Dunyo*

MCh : *Mahrobdan Chayon*

ÖEMA : *Özbek Edebi Metinler Antolojisi*

RP : *Özbek Şairi Rauf Parfi*

SH : *Özbek Hikâyeciliği ve Özbek Edebiyatından Seçme Hikâyeler*

SPH : *Sulaymon Podshoning Hukmi*

KAYNAKÇA

- Açık, Fatma (2012), *Özbek Hikâyeciliği ve Özbek Edebiyatından Seçme Hikâyeler*, Ankara, Kurgan Edebiyat Yayınları.
- Ahmad, Said (1975), *Qırq Besh Kun*, Toshkent, G'afur G'ulom Nomidagi Adabiyot va San'ot Nashriyoti.
- Deny, Jean (1941), *Türk Dili Grameri (Osmanlı lehçesi)*, (çev. A. Ulvi Elöve), İstanbul.
- Develi, Hayati (1997), “{sA} Morfemli Yardımcı Cümleler ve Bunlarla Kurulan Birleşik Cümleler Üzerinde Bir İnceleme”, *TDAY-Belleten* 1995, s. 115-152.
- Eckmann, János (1959), Çağataycada Yardımcı Cümleler, *TDAY-Belleten* 1959, s. 27-58.
- Koraş, Hikmet (2009), *Özbek Şairi Rauf Parfi*, Konya, Kömen Yayınları.
- Korkmaz, Zeynep (1995), “-sa/-se Dilek-Şart Kipi Eklerinde Bir Yapı Birliği Var mıdır?”, *Türk Dili Üzerine Araştırmalar I*, Ankara, TDK Yayınları, s. 160-167.
- Korkmaz, Zeynep (2007), *Türkiye Türkçesi Grameri Şekil Bilgisi*, Ankara, TDK Yayınları.
- Mirmuhamedov, Qodir (1994), *Sulaymon Podshoning Hukmi*.
- Qahhor, Abdulla (1987), *Qo'shchinor Chiroqlari*, Toshkent, G'afur G'ulom Nomidagi Adabiyot va San'ot Nashriyoti.
- Qodiriy, Abdulla (2004), *Mahrobdan Chayon*, Toshkent, Sharq Nashriyot.
- Tekin, Talat (2003), *Orhon Türkçesi Grameri*, İstanbul, Türk Dilleri Araştırmaları Dizisi.
- Yoqubov, Odil (1986), *Ko'hna Dunyo*, Toshkent, G'afur G'ulom Nomidagi Adabiyot va San'ot Nashriyoti.
- Yuldoshev, Marufjon (2013), *Özbek Edebi Metinler Antolojisi*, İzmir, Ege Üniversitesi Yayınları.